

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MALÎ REFORM ÇABALARI VE KÂTİP ÇELEBİ'NİN “DÜSTÛRU'L-‘AMEL Lİ- İSLÂHİ'L-HALEL” RİSÂLESİ

**Financial Reform Attempts in the Ottoman Empire
and “Düstûru'l-‘amel Li-ıslâhil'l-halel” of Kâtip
Çelebi**

Harun ŞAHİN*

ÖZET

Osmanlı Devleti müesseselerinin geçirdiği değişim ve dönüşüm konusu tarih bilimciler tarafından ilgiyle araştırılan ve tartışılan bir konu olmuştur. 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren malî ve sosyal yapıda ortaya çıkan gelişmeler Osmanlı ekonomisi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Devlet ve toplum yapısında meydana gelen düzen değişiklikleri Osmanlı aydın ve yöneticilerinin de dikkatini çekmiştir. Ortaya çıkan olumsuz gelişmeler karşısında padişahlara sunulmak üzere çeşitli ıslahat projeleri hazırlamışlardır. ıslahat-nâme yazarları hazırladıkları projelerle çözülmeyi açıklamaya çalışmış ve çözüm yolları üretmişlerdir.

Bu çalışmada devletin malî ve sosyal sorunları karşısında Kâtip Çelebi'nin ortaya koyduğu çözüm önerileri ele alınmıştır. Kâtip Çelebi eserinde İbn-i Haldun'un tarih felsefesi ve sosyolojik yaklaşımlarını temel almıştır. O'na göre devlet ve toplum yapısında yaşanan gelişmeler Allah'ın bu dünyadaki kanunlarının tabii bir sonucudur. Kâtip Çelebi yöneticilerin kanunlara uygun hareket etmemesi sonucu problemlerin yaşandığı görüşündedir. O'na göre problemlerin çözülebilmesi için idari ve malî reformların yapılması gerekmektedir.

* Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü,
hsahin@bingol.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Kâtip Çelebi, ıslahat-nâme, siyâset-nâne, malî reform.

ABSTRACT

The process of change and transformation of the establishments in the Ottoman Empire has been a subject matter studied and discussed with interest by historians. The developments that emerged in financial and social structures dating from the second half of the 16th century became a significant turning point for the Ottoman economy. The organizational changes in governmental and social structures came to the attention of Ottoman intellectuals and administrators as well. They prepared different reform projects to be presented to the sultans against negative developments. Reform writers tried to explain the disintegration and produced solutions by means of the projects they prepared.

In this study, the solutions offered by Kâtip Çelebi for empire's financial and social problems are addressed. In his work, Kâtip Çelebi uses İbn-i Haldun's philosophy of history and sociological approaches. According to him, the developments that emerge in financial and social structures are natural consequence of Allah's laws in this world. Kâtip Çelebi thinks that problems are experienced because administrators fail to act in accordance with laws. For him, administrative and financial reforms are needed for the solution of the problems.

Key Words: Kâtip Çelebi, ıslahat-nâme, siyâset-nâne, financial reform.

I. GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin klasik devlet ve toplum yapısında ortaya çıkan uzun dönemli değişim ve dönüşümler uzun zamandan beri yerli ve yabancı araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu konudaki araştırma ve incelemeler arttıkça konuya yaklaşım da zamanla yön değiştirmiş ve farklılıklar göstermiştir. Osmanlı ekonomisi için bir dönüm noktası olarak kabul edilen 16. yüzyılın ikinci yarısında devlet ve toplum yapısında meydana gelen

olumsuz gelişmeler 1970'li yıllara kadar çözümlenme veya duraklama olarak ifade edilmekteydi.¹ Ancak tarih bilimciler bu dönemde ortaya çıkan gelişmeler için duraklama yerine buhran, dönüşüm veya değişim kavramlarını sıkça kullanmaya başlamışlardır.²

Osmanlı Devleti'nin iktisadi, malî ve sosyal durumunda meydana gelen değişimler ve dönüşümler konusunda Osmanlı entelektüel kesimin ve devlet idarecilerinin düşünceleri ve bu konudaki analizleri tarih bilimcilerce hemen her zaman önemsenmiştir. Çünkü 16. yüzyılda Osmanlı devlet ve toplum yapısında ortaya çıkmaya başlayan düzen değişiklikleri dönemin aydın ve yöneticilerinin gözünden kaçmamış, problemlerle ilgili önemli reçeteler hazırlanmış ve uygulanmaya çalışılmıştır.³

Osmanlı bürokrat-aydınları 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı devlet ve toplum yapısında klasik yapıdan bir kopuş ve değişim yaşandığı konusunda aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Bu değişim reformcu aydınlarca “nizâm-ı âleme ihtilâl ve reâya ve berâyaya infîl” ifadesiyle sembolleştirilmiştir. Ortaya çıkan gelişmeler ve problemler ıslahat-nâme müelliflerince genellikle “daire-i adliye” ve “erkân-ı erbaa” ilkeleri çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır.⁴

Bu çalışmada Kâtip Çelebi'nin kaleme almış olduğu ıslahata dair malî reform niteliği taşıyan Düstûru'l-‘amel Li-İslâhil’l-halel risâlesini inceleyerek Osmanlı devlet ve toplum yapısında ortaya çıkan iktisadi, malî ve sosyal anlamdaki değişim ve dönüşümleri açıklamaya çalışacağız.

II. OSMANLI DEVLETİ'NDE REFORM GİRİŞİMLERİ

Türk-İslam devletlerinin kendine has devlet ve toplum yapısı sayesinde Osmanlı Devleti 16. yüzyılın başlarında Yakın-Doğu ve

¹ Şerif, Mardin, *Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1918)*, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 2, İletişim Yayınları, Ankara, 1985, s.618

² Mehmet, Öz, *Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1997, s.12

³ Ahmet, Uğur, *Osmanlı Siyaset-nameleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, Kayseri, 1992, s.9

⁴ Mehmet, Öz, *Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler*, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt: 12, Sayı: 1, 1999, s.30

Balkanlarda geniş topraklara sahip olmuştur. Bu yükseliş ve tedrici inkişafın nedenlerini toprak mülkiyeti, iktisadi ve malî hayat tarzı, devlet-fert münasebetleri ile fertlerin birbiriyle olan ilişkilerinin hukuk düzeninde genişçe yer alması ve temel hak ve hürriyetlerin korunmasında aranmalıdır. Bu nedenledir ki 16. yüzyıl Osmanlı Devleti için adeta “altın çağ” olmuştur.⁵ Ancak 17. yüzyılla birlikte devlet ve toplum yapısı bunalımlı bir döneme girmiştir. Bunalım döneminin başlangıcı Sultan III. Murat zamanına kadar indirilmektedir. Çünkü bu dönemde Osmanlı ülkesini gezen yabancı seyyahlar da devlet ve toplumda yaşanan çalkantılı gelişmelere dikkat çekmişlerdir.⁶ Osmanlı devleti'nin bu dönem yaşadığı nüfus artışı, celali isyanları ve askeri sistemdeki olumsuz gelişmelerin yanı sıra diğer sorunlara da kaynaklık eden malî buhranla birlikte devlet ve toplum düzeni köklü bir şekilde etkilenmiştir.⁷

Osmanlı Devleti, kuruluş yıllarından itibaren hızla büyümüş ancak bu büyüme ve gelişme 16. yüzyılın sonlarında hız kesmiştir. Büyük zorluklarla kazanılan topraklar yüzyılın sonlarında kaybedilmeye başlandığı gibi, yanlış politikalar yüzünden devlet ve toplum düzeni bozulmuş, ülke içinde kargaşa ortama baş göstermiştir. Bu durum karşısında Osmanlı yöneticileri çareler aramaya başlamışlardır. Devlet idaresinde yanlış yönetim anlayışı, kanunların tam anlamıyla uygulanamaması, yeniçeri ocağının devletin iç ve dış güvenliği için büyük bir tehdit oluşturması, hazinenin iyi yönetilememesi, reâyanın devletten beklentilerinin karşılanamaması, timar ve zeamet düzeninin bozulması ülke içinde baş gösteren olumsuz gelişmelerin temel nedenleri arasında gösterilmiştir.⁸

Çok eski devirlerde Asya'da kurulan Türk İslam Devletleri'nde süregelen geleneklerden biri de hükümdarlara ve devlet yöneticilerine yol göstermek amacıyla çeşitli projeler sunulmasıdır. İbn-i Mukaffa'nın Pehlevice eserleri ve Kelile ile

⁵ Erol, Özvar, *Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü*, Divan İlmî Araştırmalar, Bilim ve Sanat Vakfı Yayını, 1992/2, Sayı:7, Ayır Basım,s.137

⁶ Yaşar, Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitab-ı Müstetab, Kitabı Mesalihi'l-Müslimin ve Menafii'l-Mü'minin, Hizü'l-Müluk*, Ankara, 1988, s.IX-XI

⁷ Mustafa, Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – Celali İsyanları*, Ankara, 1995, s.16

⁸ A. Sırrı, Levend, *Siyaset-nameler*, Belleten, 1962, s.189

Dimne`yi Arapça`ya tercüme etmesiyle, İslam dünyasında siyaset-nâme türü çalışmalar yaygınlık kazanmıştır. Bu tür eserlerin Asya`da yaygınlaşmasında İranlıların ain-nâme ve andarz-nâme denilen eski kitaplarından kaynaklandığı da ileri sürülmektedir.⁹

Osmanlı için bir dönüm noktası olan 16. yüzyılın son çeyreğinde de siyaset-nâme ve nasihat-nâme türünde bir takım eserlerin hazırlandığı görülmektedir. Bu dönemden itibaren hazırlanan ıslahat lâyiha, siyaset-nâme ve ahlak kitaplarının dışında tutulmamaktadır. Çünkü ıslahat amacıyla hazırlanan ve bu döneme has olan lâyiha ve risâlelerde işlenen konular devlet ve toplum anlayışıyla ilgiliydi. Her iki eser türünün de kullandığı temel kaynaklar ve dayanaklar benzerlik gösterir. Siyaset-nâmeler, ıslahat lâyiha ve risâlelerinden farklı olarak nazari konuları ele alır. İslahat lâyiha ise toplum ve devlet yapısında ortaya çıkan özel durumlara cevap arama niteliğindedirler. Bunlarda ele alınan konular ortaya çıkan yeni sosyal problemlerle ilgilidir.¹⁰

Daha önce de ifade edildiği gibi, Osmanlı devlet ve toplum yapısında 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen olumsuz gelişmeler Osmanlı devlet adamlarınca da fark edilmişti. Onlar bu değişim süreciyle ilgili olarak önemli fikirler ileri sürdüler. Karşılaştıkları olayları yorumlayarak devletin ileri gelenlerine sunmak amacıyla lâyiha ve risâle şeklinde projeler hazırladılar. Aynı Ali Efendi, Koçi Beğ, Tatarcık Abdullah Ağa ve Defterdar Şerif Efendi hazırladıkları lâyiha ve risâlelerde ıslahat tedbirleri olarak tımar düzeni, vergi sistemi, müsadere olayı, paranın taşışışı ve narh uygulamaları konularına yer vermişlerdir.¹¹ Örneğin bu dönemde hazırlanan lâhiyalardan birinde idari ve sosyal yapıda ortaya çıkan aksaklıklara şöyle temas edilmektedir: III. Murat döneminden buyana devlet yöneticileri geleneklere riâyet etmemişlerdir. Kânun-ı kadîme uyulmamış, görevlerinde ihmalkarlık yapmışlardır. Bu nedenle köyler ve kasabalar bakımsız kalmış, toprağı kullanan reâya toprağından kopmak zorunda kalmıştır. Uygulanan politikalarla dolayı hazine gelirleri masrafları karşılayamaz duruma gelmiştir.¹²

⁹ Öz, *Osmanlı`da `Çözülme` ve Gelenekçi Yorumcuları*, s.14

¹⁰ Levend, s.17

¹¹ Abdüllatif, Şener, *Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.215

¹² Tayyip, Gökbilgin, *Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri*, Belleten, Cilt:XXXI, No:121, 1967, s.94

III. GELENEKÇİ VE YENİLİKÇİ ISLAHAT LÂYİHALARI

Osmanlı Devleti kuruluş yıllarında siyasi varlığını henüz yeni teşekkül ettirmeye başladığında devletin teşkilat ve idari yapısı teşkil edilirse İslam düşüncesi esas kabul edilmiştir.¹³ Osmanlı nasihat-nâme geleneği de İslam edebî ve siyasi düşünce kültürünün etkisi altında ortaya çıkmış bir Osmanlı ürünüdür. Bu eserler vücuda gelirken İslam düşüncesi içerisinde devlet mefhumunu ya da idari ve siyasi müesseseleri araştırma konusu yapan çeşitli ekollerden beslenmiştir. Lütfi Paşa, Koçi Bey, Kâtip Çelebi, Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Gelibolulu Mustafa Âli, Hasan Kâfi El-Akhisari, Aziz Efendi, Hazarfen Hüseyin Efendi'nin eserlerinde İslam siyasi ve idari düşünce geleneğinin etkileri açıkça görülebilmektedir.¹⁴

Tanzimat öncesinde hazırlanan ıslahat lâyiha ve risâlelerini iki bölümde ele almak mümkündür. Birinci kısım lâyihalar tamamen gelenekçi düşüncelere dayanmaktadır. İkinci kısım lâyihalar ise yer yer geleneksel düşünceye dayalı yorumlar yapılmakla birlikte içerisinde yeni düşüncelerin de yer aldığı görülür. Kânun-ı kadîmci düşüncelerden tamamen sıyrılma söz konusu değildir. III. Selim ile birlikte 18. asır sonlarından itibaren ortaya çıkan değişmelere paralel olarak hazırlanan lâyihaların niteliklerinde gözle görülür farklılıklar vardır.¹⁵

Tanzimat öncesinde Osmanlı aydınları, karşılaştıkları olumsuz gelişmeleri geleneksel devlet ve toplum anlayışı çerçevesinde yorumlamışlardır. Ortaya çıkan gelişmeleri kânun-ı kadîme muhalefet ve nizâm-ı âlemin bozulması şeklinde algılayarak dönemin yöneticilerini uyarma ihtiyacını hissetmişlerdir. Bu eserlerde 16. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin toplum ve idari düzeninin nasihat-nâme müelliflerince idealize edildiği görülmektedir.¹⁶ Bu projeler III. Selim dönemine kadar Gelibolulu Mustafa Âli'den Defterdar Sarı Mehmet Paşa'ya kadar devam etmiştir.¹⁷

¹³ Ömer Lütfi, *Barkan, Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseseleri'nin Şer'iliği Meselesi*, Hukuk Fakültesi Mecmuası, (1945) XI/3-4, s.211

¹⁴ Özvar, s.140

¹⁵ Öz, *Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları*, 19

¹⁶ Özvar, s.140

¹⁷ Öz, *Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları*, s.54

Gelenekçi ıslahat-nâme yazarları genel olarak toplumun yapısında ortaya çıkan uzun dönemli değişim ve gelişmeleri olumsuz olarak değerlendirmişlerdir. Toplumda ortaya çıkan ihtilalin nedenlerini ise Osmanlı kamu düzeninin bozulmasında aramışlardır. Bu düşünceye göre; daha önceki padişahların devrinde devlet güçlüydü ve toplum yapısı da sağlamdı. Ancak III. Murat döneminden itibaren kânun-ı kadîmin ihtilale uğramasıyla bu yapı bozulma sürecine girmiştir.¹⁸ Yine ıslahat ve nasihat müelliflerince eski siyaset-nâme geleneğinden farklı olarak ele alınan konuların nazarı olmaktan çok pragmatik yönü ağır basmaktadır. Bu dönem telif edilen nasihat-nâmeler, kapı kulu asker sayısının artışı, rüşvet, yöneticilerin işin ehli olmamaları, reâyanın askeri zümreye nüfuz etmesi, ehl-i örfçe yapılan kanun dışı muameleler, tımar sisteminin bozulması gibi güncel sorunlarla ilgili pratik çözüm tekliflerine odaklanmıştır.¹⁹

Osmanlı Devleti'nde 16. yüzyılın yarısında III. Selim dönemine kadar olan dönemde askeri yenilgilerle birlikte büyük çapta toprak kayıpları yaşanmıştır. Bunun yanında Osmanlı klasik devlet ve toplum yapısında ortaya çıkan çözülme süreci ekonomide bunalımlara yol açmıştır. III. Selim'e gelinceye kadar Osmanlı bürokrat-aydınları harekete geçerek bunalımlar karşısında alınacak tedbirleri risâle ve lâyiha şeklinde neşretmişlerdi. Devlet yöneticilerine sunulan öneriler, kadim düzenini yeniden ve daha sağlam bir temele dayandırarak işlerlik kazandırılması yolundaydı. Fetihlerin hızla devam ettiği dönemlerde ise devlet gelirlerinin fazlaca ve yeteri düzeyde bulunması nedeniyle, giderlerin sebep olabileceği ekonomik baskıların önemi pek hissedilmemişti. Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan malî bunalımlarla birlikte, Osmanlı düşüncesine giderleri azaltma gelir kalemlerini de arttırma ve bütçe denkliliği kavramları girmeye başlamıştır.²⁰

III. Selim döneminde üstesinden gelinemeyen ekonomik, sosyal ve askeri problemlere gelenekselliğin biraz dışında başka açılardan yaklaşıldığı görülmektedir. Sultan Selim çözümü Batı'ya açılmanın sağlayacağı olanaklarda mümkün olacağı düşüncesini taşımıştır.²¹ Öncelikle ordunun bu düşünceye uygun düzene sokulması gerekmektedir. III. Selim ayrıca Osmanlı aydınlardan

¹⁸ Gökbilgin, s.94

¹⁹ Özvar, s.141

²⁰ A. Güner, Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yayınları, I. Basım, İstanbul, 1986, s.169

²¹ Uğur, s.23

kötüye gidişin altında yatan nedenlerin etraflıca araştırılmasını da istemiştir. Bu istekle birlikte mevcut yönetim anlayışına uygun, eskiye göre daha yenilikçi düşünceler içeren lâyhalar ortaya çıkmıştır. Sultan Selim aynı zamanda Avrupa'da meydana gelen gelişmelerin daha yakından izlenebilmesi amacıyla Avrupa'ya özel elçiler ve memurlar da göndermiştir.²²

Daha önceki dönemlerde Gelibolulu Mustafa Âli ile başlayan, Koçi Bey ve Kemankeş Kara Mustafa Paşa ile devam edegelen ıslahat lâyhaları son aşamaya III. Selim dönemi lâyhalarıyla gelmiştir. III. Selim ile birlikte lâyhacılık anlayışında yeni bir döneme girilmiştir. Çünkü bu dönemin lâyhalarında geçmiş dönemden farklı yeni bir mantık ve anlayışın eseri olarak iktisadi konulara eğilimler görülmüştür.²³

III. Selim'e sunulan lâyhalar arasında en önemli olanları Tatarcık Abdullah Ağa ile Defterdar Şerif Efendi'nin lâyhaları görülmektedir. Bu lâyhalarda iktisadi ve malî konulara daha fazla önem atfedilmiştir. Abdullah Ağa lâyihasında hazine, dış ticaret, vergi politikası ve para ile ilgili sorunlara ağırlık verilmiştir. Bu lâyhada özellikle sikke tashihi konusunda önemli açıklamalar yer almaktadır. Lâyhada ele alınan konular eleştirel bir üslup ile ele alınmıştır. Abdullah Ağa, geleneksel politikalara devam etmenin yeni bir düzenin gerçekleşmesine engel olduğunu, eski düzene yönelmeye devam edildikçe sorunların daha da büyüyeceğine işaret etmiştir.²⁴

Defterdar Şerif Efendi'nin, Tatarcık lâyihasından çok farklı düşünceler ileri sürmediği görülür. Farklı olarak, Şerif Efendi, lâyihasında topraktan sağlanan gelir kalemleri üzerinde durmuş ayrıca mukâtaaların ve vakıfların düzenlenmesini ve buralardan elde edilen gelirlerin kullanımında suistimallerin önlenmesini teklif etmiştir. Abdullah Ağa ise bu konuda devletin gelir kalemlerinden yıllık bütçenin düzenlenmesini önermiş ve devletin gelir kalemlerinden ne şekilde daha fazla yararlanılabileceği üzerinde durmuştur. Askeri ıslahatlara devam edilmekle birlikte mülkî ve idari ıslahatların yapılmasını da istemiştir.²⁵

²² Sayar, ss.169-173

²³ Sayar, s.179

²⁴ Niyazi, Berkes *Ekonomik Tarih ve Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşününün Evrimi*, Türkiye'de Okutulan İktisat Üzerine, Der: Fikret Görün, Ankara, 1972, s.42

²⁵ Sayar, s.183

II. Mahmut döneminde de lâyiha geleneğinin devam ettiği görülmektedir. Bu dönemin aydınlarından Âtîf Efendi'nin ıslahatla ilgili önemli açıklamaları bulunmaktadır. Ancak Âtîf Efendi'nin eserlerinde seleflerine göre pek farklı açıklamalar bulunmamaktadır.²⁶

IV. KÂTİP ÇELEBİ'YE GÖRE OSMANLI MALİ VE SOSYAL YAPISINDA BOZULMANIN NEDENLERİ VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Kâtip Çelebi'nin 16. yüzyılda batı kaynaklı gelişme düşüncesinin Osmanlı Devleti'nde yayılmasına öncülük ettiği söylenebilir. Kâtip Çelebi'nin hem doğu hem de batı kaynaklı ilimlere vukufunun olması yanında memurluk tecrübesinin de bulunması O'nu farklı kılan özelliklerdir.²⁷ Kâtip Çelebi sahip olduğu geniş tarih ve coğrafya gibi ilimlerin ve düşünce yapısının yanı sıra uzun yıllar yaptığı devlet idareciliği deneyiminden yararlanarak düşünceleri çeşitli risâleler şeklinde kaleme almıştı.²⁸ Cihannüma, Tuhfetü'l-kibâr, Fezleke, Düstürü'l-amel li ıslâhi'l-halel, Takvimü't-tevârih, Kanunnâme, Tarih-i Frengi Tercümesi, Tarih-i Kostantiniye ve Kayâsıra önemli eserlerinden bazılarıdır.²⁹ Diğer ıslahat müelliflerinden farklı olarak devlet yönetimi ve felsefe anlayışında yeni anlayışların uygulanması gerektiği görüşünü savunmuştur. Sultan IV. Murat zamanında Osmanlı malîyesi büyük sıkıntılar yaşamaktaydı. Veziriazam Tarhuncu Ahmet Paşa'nın teşebbüsüyle bütçenin denkleştirilmesi konusunda 19 Rebiülahir 1063 tarihinde Zurnacı Mustafa Paşa başkanlığında bir toplantı yapılmıştı. Kâtip Çelebi iştirak ettiği bu toplantı sonrasında görüş ve düşüncelerini rapor halinde sunmak için Düstürü'l Amel Li-İslâhi'l-Halel adlı risâleyi yazmıştır.³⁰

Kâtip Çelebi Düstürü'l Amel Li-İslâhi'l-Halel isimli eserinde asıl konuya girmeden önce Osmanlı telif geleneğine

²⁶ Sayar, s.192

²⁷ Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri, 1299-1915*, Cilt:3, Meral Yayınları, İstanbul, 1975 s.84

²⁸ *Kâtip Çelebi*, Osmanlı Ansiklopedisi, Cilt:4, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993, ss.219-223

²⁹ Osman Şaik, Gökyay, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler I Katip Çelebi*, MEB Yayınları:1187, İstanbul, 1997, ss.37-59

³⁰ Osman Şaik, Gökyay, *Düstürü'l-Amel*, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s.50

uygun olarak Allah'a, Peygamber'e ve İslam şeriatine övgüde bulunuyor ve meseleleri nasıl bir perspektifle değerlendireceğini şu cümlelerle ifade etmiştir: “Ve salât ve selâm ol hayrû'l-enâm cenâbına ki edviye-i siyâset-i şerîyyesi islâh-ı mizâc-ı mülk ve devlete kâfi ve tadil-i kuvâ-yi kavâidîn ve millete vâfidir.”³¹

Kâtip Çelebi eserde Mukaddime'den önce önsöz niteliğindeki açıklamalarında konuya giriş yapmakta ve bir dizi olaydan bahsetmektedir. O dönem padişah'ın fermanıyla Defterdar'nın başkanlığında toplantı düzenlenmiştir. Bu önemli bir toplantıdır. Çünkü konu devletin iktisadi problemleridir. Toplantıda üzerinde durulan temel mesele devlet harcamalarının daha önceki dönemlere göre daha fazla artış göstermesi, vergiler yoluyla elde edilen îrâdın yapılan masrafları karşılayamamasıdır. Ele alınan konulardan reâyanın “zaf ve telaş” ile askerinin sayısının çokluğu problemleri asıl mesele olan gelir-gider dengesizliğinin bir sonucu niteliğindedir.³² Bu açıklamalardan anlaşıldığı gibi devletin öncelikli meselesi devletin gelir-gider dengesinin bozulması yani malî sorunlardır.

Müellife göre o döneme kadar Osmanlı Devleti 364 yıldır hakimiyetini devam ettiriyor. Adetullah kanunlarının gereği ve insanoğlunun tabiatı icabı Osmanlı Devleti'nin mizacında “inhirâf ve âsâr-ı ihtilâf” görülmeye başladı. Bu gelişmeler karşısında devrin padişası devlet-i âliyede ortaya çıkan problemlere çareler aranması için bir istişare tertiplenmesini çıkardığı fermanla emretti. Kâtip Çelebi'nin ifadeleriyle hadisenin gelişimi şöyle: “... Umurdide-i ayan ve kar ezmude-i ehl-i divan bir yere gelüb nabzgirlik ideler ve bu ğailenin tedbiri nedir göreler. Evvela vekil-i mal olan vezir-i zişan defterdar paşa huzurunda ehl-i divan cem olub îrâdın killeti ve mesarifin kesreti ve buna müteallik reayanın zafı ve telaş ve askerinin vefreti ahvalinden bahs açılıb...” Bu fermana uygun olarak bir araya gelen devlet adamları devletin malî sorunlarını ortaya koymaya ve çözüm yolları aramaya çalıştılar. Bu istişarelerde hazine îrâdının azlığı ve masrafların çokluğu, ulufeli askerinin çokluğu ve buna bağlı olarak reâyanın bu gelişmelerden gördüğü zarar ele alındı. Toplantıda şu tarihi gelişmeye de yer verildi: Sadrazam Kemankuş Kara Mustafa Paşa'nın vezirlik yaptığı dönemde hazine gelir kaynaklarının yetersizliği ve

³¹ Kâtip Çelebi, *Düsturu'l-'amel li-islâhi'l-halel*, Tasvir Matbaası, İstanbul, 1280, s. 1

³² Kâtip Çelebi, s. 3

harcamalarda görülen artış sorunu ele alınmış ve bu meselenin halli için o dönem birçok toplantı tertiplenmiştir.³³

Kâtip Çelebi eserin içeriğini kısaca şöyle özetlemektedir: “Pes bu evrak bir mukaddime ve üç fasl ve bir netice üzere tertib olunub ismine (düsturü’l-amel li ıslahı’l-halel) denildi. Mukaddime etvar-ı devlet beyanındadır fasl-ı evvel reyada fasl-ı sani askerde fasl-ı salis hazinededir. Netice dahi ihtilal-i ğailisi def ine ve inhiraf-ı mizac-ı devlet ilacına işaretdedir.”³⁴

Eserin Mukaddime kısmında şöyle denmektedir: Mülk ve saltanat manalarını içeren devlet kavramı insan cemiyetlerinden ibarettir. Varlıkların tabiatındaki sınırlar ile nazari ve ameli hikmetin ince noktalarına aşına olan bilginler şu düşüncüyü taşırlar: İnsanların içtimai hayatı ile ferdi hayatının birbirine birçok durumda benzediği ispatlanmıştır. Bu durum eserde şöyle ifade edilmiştir: “İnsanın ictimai hali, infirâdi haline mümâsil ve ekser umurda biri birine muadil idü ki im an-ı nazar ile hadd-i bedahete vasıl olmuştur. Nazm-ı celil “ve halaknaküm etvara”da bu manaya ima var dimişlerdir.” Bir insanın yaşamında üç aşama vardır. Bunlar gelişme, duraklama ve yaşlılığa yüz tutmadır. İşte insan hayatında söz konusu olan bu devrelerin zamanı fertlerin durumuna göre farklılık gösteriyor. Üç durum yaklaşımına göre cemiyetler de insan gibi üç devreden geçer: Bu devreler gençlik ve gelişme, duraklama ve çöküştür. Bu üç aşama hem insan hem de toplum hayatında görülebilir. İnsanlar arasında çocuk olanlarla ihtiyar olanlara uygulanan tedavi yöntemleri farklı olduğundan, bu üç aşamayı dikkate alarak cemiyette ortaya çıkan hastalıklara da toplumun yapısına ve yaşanan devrin icaplarına uygun tedavi metodları uygulanmalıdır. Şöyle ki: “Zeman-ı nümuv ve zeman-ı vakf ve zeman-ı inhitat bu üç mertebe kezalik tefavüt üzredir. Evvel ecelden selefde bazı cemiyetler çok geçmeyüb zeman-ı inhitata vardı. Ve nicesi dahi afata uğrayan yiğitler gibi su-i tedbir afatı ile zeman-ı vukufda gitdi. Ve bazısı bu devlet-i aliye gibi kaviyü’l-bünyan ve rasihü’l-erkan olmağla imtidad bulub zeman-ı vukufi gec geçdi.” Kâtip Çelebi yukarıda yaptığı açıklamalarla İbn Haldun’un tarih felsefesi ve sosyolojik yaklaşımlarını takip etmiş ve üç durum yaklaşımını temel almıştır.³⁵

³³ Kâtip Çelebi, ss.2-3

³⁴ Kâtip Çelebi, ss.3-5

³⁵ Kâtip Çelebi, ss.5-6

Kâtip Çelebi raeya ve berayayı vediat'ullah yani Allah'ın sultanlara bıraktığı bir emanet olarak görüyor. Bu konuda her kesin kabul ettiği şöyle bir söz var: "La mülke illa bir-rical ve la ricale illa bis-seyfe ve la seyfe illa bi'l-mal ve la male illa bir-raiyyeti ve la raiyyeti illa bi'l-adl". Müellif bu fasılda fert ile cemiyet arasındaki önemli benzerliklerden yola çıkılarak bu kısa ve öz lü sözün yorumuna başlamaktadır.

Kâtip Çelebi fert ile cemiyet hayatı arasındaki benzerlikten yola çıkarak şu açıklamaları yapıyor: İnsan vücudunda dört üsare veya unsur (kan, salya, safra, dalak) bulunur. Bu unsurların idaresi o insanın kendi nefsinin elindedir. Aynı şekilde beşeriyette de dört unsur olduğu kabul edilir. İnsanın nefsi yerinde olan Sultan da tebaasındaki unsurları yönetmektedir. Erkân-ı erbaa ulema, asker, tüccar ve reâyadır. İnsandaki unsurlar insan ruhunun yönetiminde bulunduğu gibi, Osmanlı toplumunu oluşturan tüccar, ulema, asker ve halk sınıfları da sultanın yönetimindedir. Toplumda ulema sınıfı insan vücudundaki kan gibidir. Müellif toplumda ve fertte kabul ettiği bu unsurların faydasını da izah ediyor: "... Kalb ki menba-ı ruh-u hayvanidir ve ruh-u hayvani bir cevher-i latifedir ki ğayet letafetinden bedende bizzat cereyan edemeyüb dem anı hamil olub arukden etraf-ı amak-ı bedene alur gider ve cümle aza ve cevarihâ isal ider." İşte ihlat-ı erbaa tabir edilen ve insanda bulunan unsurlar birbirinden faydalandıkları sürece vücut sıhhat bulduğu gibi cemiyeti oluşturan dört sınıf insan da birbirinden faydalanmalıdırlar. Ayrıca bu unsurlar ve sınıflar arasında dengeli bütünlük sağlanmalıdır. Devlet hazinesinin besini paradır. Hazinenin gelirden yoksun olması düşünülemez. Bunun için reâya sınıfı devlet hazinesi için bir kurtuluş kapısıdır. Bununla birlikte bu sınıfın ezilmesi demek hazinede ihtilal olması demektir. Bu nedenledir ki geçmişteki sultanlar reâyayı sürekli kollamışlardır.

Müellif tarihi bilgiler vererek konun önemini daha da pekiştiriyor. Bu konuda Kanuni Sultan Süleyman model olarak gösteriliyor. Çünkü Kanuni, reâya sınıfının köyünden kopup İstanbul'a kayarak çiftçi kimliğinin bozulmasını arzu etmemiş, İstanbul'un her yönüyle gelişmesi için de özel çaba sarfetmişti. Bu konuda başarılı da olmuştur. Kâtip Çelebi bu durumun nedenlerin şöyle sıralıyor: "Bu telaşın bir sebebi edaf ve mudaaf teklifdir. Ve bais-i azamı budur ki emanet ehline verilmek ve na ehl ve ğaddarın hakkından gelinmek lazım iken cümle menasib olub iştira iden mülain istical ile ol maddeden virdüğü mal-ı habisi maa ziyade cem ve tahsile say üzre iken zaruret bahanesiyle birine dahi bi idüb ol vardıkda dahi ziyade teaddi ider." Kâtip Çelebi'ye göre devletin duraklama devresine girmesiyle birlikte Celaliler'in de etkisiyle köyden

şehire göçler hız kazandı. Yirmi yıl içerisinde reâya sınıfı tamamen çözüldü. Devletin reâyadan kat kat vergi alması, devlet yönetimine dürüst ve ehliyetli kişilere atanmaması, mansıpların en fazla parayı bastırana satılması ve rüşvetin artık yaygınlık kazanması duraklama döneminin en belirgin özelliklerini yansıtıyor. Devlet hazinesinin açık vermesinin altında, yukarıda sıralan gelişmeler önemli rol oynamaktadır.³⁶

Kâtip Çelebi şu açıklamalarla konuya açıklık getirmektedir: İnsan bedeni “ihlat-ı erbaa” yani dört bölümden meydana geldiği gibi bir devlet de ulema, asker, tüccar ve halk sınıflarından müteşekkildir. İnsan vücudunun ihlat-ı erbaanın muvazenesiz olması insanı hastalıklara düşür edeceği gibi sözünü ettiğimiz cemiyetteki sınıflarının da bir muvazene içinde olmaları gerekir. Devletin ayakta durması bu sınıflar arasındaki uyumlu bütünlüğe bağlıdır. Toplantıda şu tarihi gelişmeye de yer verildi: “Kara Mustafa Paşa'nın ahir asrı ki bin elli üç tarihidir îrâd ve mesarif beraber idi. İrâdde ne yüzden kesr gelüb masraf ne sebebden ziyade olmuştur ol zamandan bu ana gelince aklamdan çıkaralar. Ale'l-infirâd tafsile vukuf hasıl olduktan sonra ilacı ne ise görüle”. Daha önceki devirlerde Kemankeş Kara Mustafa Paşa, Sultan Süleyman zamanında ulufeli memurları azaltmaya çalıştı. Bunda başarılı oldu. Fakat şimdi maaşlı asker sayısı daha da fazlaladı. Askerin fazla olmasında o kadar beis olmamakla birlikte, çoğalan aylıkları eski kanun çerçevesinde azaltılmalı ve bir düzene koymalıdır.³⁷

Müellif yönetim-insan vücudu benzetmesine şöyle devam ediyor: Bir insanın beslenmesinde akıl ile tat alma duygusu olan kuvve-i zaikanın (dilin) önemli bir yeri bulunur. İnsanda akıl vezir durumundadır. İnsandaki mide hazineye karşılık gelir. Akıl ile dil görevlerinin gereğince yerine getirmezlerse, mide bu durumdan rahatsız olacaktır. Midedeki rahatsızlık da vücudun sıhhatini tehlikeye sokabilir. Aynı şekilde devlet yönetimi de insan bedenine benzemektedir. İnsandaki mide konumunda olan devlet hazinesinin zarara uğramaması için, insandaki akıl ve diğer hasseler misillü sultan, vezir ve diğer sınıflar (ulema, tüccar, asker, halk) görevlerinin gereğini yerine getirmelidirler. İnsan midesine inen besinlerin midede hazmedilmesi gerekir. Hazımdaki zorluk yine hastalıklara neden olabilir. İnsandaki mide konumunda olan hazinenin akibeti için sarraf, tahsildâr, hazinedâr, defterdâr, kâtipler ve diğer ilgili memurlar sorumluluklarının bilincinde olmalıdırlar. Aksi takdirde

³⁶ Kâtip Çelebi, ss.5-12

³⁷ Kâtip Çelebi, ss.12-16

devletin yönetim birimlerine fesat karışırsa devlet güçten düşecektir. Bu zaaf gittikçe devamlılık arz edecektir.³⁸

Kâtip Çelebi'ye göre hazinenin masraflarının ziyadeleşmesinin bir diğer nedeni de devlet idarecilerinin lüks harcamalara yönelmeleridir. Halkın yönetici kesimden gördüklerini taklit etmeleri sonucu toplumda lüks tüketim bir görenek belası olarak yaygınlaşmakta ve israf çoğalmaktadır. Hicri 972'de hazine-i âmirede îrâd-masraf eşitliği varken daha sonra dönemlerde bu denge îrâd aleyhine bozulmaya başladı. Masraflar gittikçe artarken bu dengesizlik süreklilik kazandı. Hatta bu dengenin eşit olarak sağlanması neredeyse imkânsızlaştı. Bu durumdan kurtulmak için bu dengesizlik îrâd aleyhine de olsa makul bir düzeye indirilmeye çalışılmalıdır.³⁹

Müllife göre devlet-i âliyenin bünyesinde ortaya çıkan hastalıkların çaresi şudur: Öncelikle devleti celadette idare edebilecek bir lidere ihtiyaç vardır. Devlet yöneticileri şunu bilmelidirler: Kâinatın sahibi Allah'tır. Hakikatte hazine, asker ve reâya Allah'ın malıdır. Aslında padişah mecâzî bir padişah'tır. Padişah-ı hakîki Allah'tır. Yöneticiler bunun bilincinde olmalıdırlar. Ayrıca padişah devletin dürüst askerlerini, komutanlarını bir araya getirerek güç kazanmalı ve ortalığı bulandıran fesadın ve bozgunculuğun kaynağını kurutmalıdır. Devleti yöneten vekiller israfın azaltılmasında gayret sarfetmelidirler. Fakat bu önlemlerin bütün bir şekilde uygulanması sehl-i mümtenidir yani görüldüğü gibi kolay değildir. Çünkü şu anda devletin buna gücü yetmeyebilir. Şimdi bu işler için dirayetli bir lidere ihtiyaç vardır.⁴⁰

Kâtip Çelebi hazine îrâdlarının azlığı, ulufeli askerlerin çokluğundan kaynaklanan devlet harcamalarındaki artışın önüne geçilmesi ve reâyanın durumunda iyileştirmelere gidilebilmesi için şu politikaların yürürlüğe konulmasını tavsiye ediyor: Hazinenin açıkları reâyadan alınacak yüksek vergilerle karşılanmaya çalışılmamalı. Padişah devletin bir yıllık geliri nisbetindeki parayı ne suretle olursa olsun bir yerden tedarik etmeli. Bu parayla hazinenin bütün borcu kapatılmalıdır. Böylelikle hazine nefes alır. Borç alınan bu para da yıldan yıla birazı ödenmek suretiyle ödenmiş olacaktır. Asker sayısı azaltılmalı, devlet hazinesi uzman

³⁸ Kâtip Çelebi, ss.16-17

³⁹ Kâtip Çelebi, ss.16-18

⁴⁰ Kâtip Çelebi, ss.19-20

kişilerce yönetilmeli ve reâyanın da kuvvetlenmesi için vergiler makul bir düzeye indirilmeli. Bu önlemlerin hayata geçirilmesiyle birlikte masrafların azaldığı görülecektir.⁴¹

Kâtip Çelebi devlet-i âliyedeki bu inhirafların ve değişimin kaynağını Timur'a ve Celaliler'e dayandırmaktadır. Bu süreç onlarla başladı ve büyüdü. Fakat daha önceki dönemlerde bu inhiraflara karşı alınan önlemlerde işler düzene kondu. Şimdi tekrar büyüyen bu ihtillalere önem verilmemesi ve önlem alınmaması dine ve hamiyete uygun değildir. Bunun için padişah ve vekilleri şer-i şerifi ölçü olarak aklın kanunlarına uymalıdır. "La mülke illa birriral ve la ricale illa bisseyf ve la seyfe illa bimal ve la male illa birraiyye ve la raiyye illa biladl" cümlesinin ifade ettiği anlama uygun olarak bir devletin ayakta durabilmesi ve hayatiyetini devam ettirebilmesi için önemli bir güç kaynağı olan paraya ihtiyaç vardır. Bu bağlamda gelir kaynakları devlet çatısının oluşumunda önemli bir parçayı teşkil ediyor.⁴²

Müellif'e göre Osmanlı Devleti'nde en önemli gelir kaynaklarından bir de halktan alınan vergilerdir. Hazine-i âmire insan vücudundaki mide mesabesinde. Hazineye vergi akışı olmadığı durumlarda, reâyaya müracaat edilmekte ve hazinenin ihtiyacı karşılanmaktadır. Bu düşünceye uygun olarak devletin malî zorluklarla mücadelede en son dayanak noktası reâya kesimi olmaktadır. Devletin son sığınağı olan reâya elden geldiğince güçlendirilmeye çalışılmalıdır. Aksi durumda zor ekonomik şartlarda yaşayan halkın zora koşulması reâyanın gittikçe zayıflamasına dolayısıyla iktisadi problemlerin büyümesine neden olacaktır. Osmanlı'da reâya kesiminden alınan vergilerin adaletsizliği gelişen ekonomik problemlerin önemli bir parçası olarak görüldüğü gibi, ulufeli kul taifesi olan ordudaki asker sayısının fazla olması iktisadi sorunların diğer bir bölümü olarak değerlendiriliyor. Burada önemli olan nokta ordudaki asker sayısının çok oluşundan ziyade, askere ödenen maaşların malîyeye büyük yük oluşturmasıdır. Öyleyse bu konuda daha önce uygulanan kanunlardan yararlanarak askere ödenen aylıkların mâkul bir düzeye indirilmesi gerekmektedir: "Pes zahir ve mukarrerdir ki kulu tenzil edub Sultan Süleyman asrı gibi kararda kılmak mümkün değil bu beyhude bir ... hâla bu askerlerde sipahi zümresi yirmi binden ve yeniçeri taifesi otuz binden aşağı tenzil

⁴¹ Kâtip Çelebi, ss.20-21

⁴² Kâtip Çelebi, s.22

olunmayub sair esnafın dahi ona göre zararsız kesret ve galebesine kail olmak lazımdır. Nefer ziyadeliginde ol kadar beis yokdur. Mevacib-i kesireyi kânun-ı kadîme riayet ve hüsn-ü tedbir ile tenzil edub kayırmak vacibdir."⁴³

Müellife göre devlet gelirlerinin toplandığı hazinenin durumu iyileştirilmelidir. Çünkü daha önceki dönemlerde başlayıp gittikçe artan devlet giderleri hazine için büyük bir yük oluşturmuştur. Öyleyse bu konuda etkili önlemler alınmalıdır: "... Hazineye varid olan emval dahi mezkurlerin tasrifi ile mahalline tevzi ve taksim kılınmağla cümle esnaf hazineden bizzat ya bil vasıta müstefi olub geçüneler. Kezalik reâya makhur olur ise hazine تنها kalur. Ve tevaif-i mezkure hiyanet ve fesad üzre olur ise mizac-ı devlete zaf ve fütur gelur. Bu husus emr-i mukarrerdir." Hazinenin açık vermesinin önüne geçilebilmesinde iki yönlü bir denetim mekanizmasının işletilmesi gerekir. Bu mekanizma sayesinde îrâd hazineye ulaşınca ve ulaştığın sonraki aşamalarda titiz bir denetim mekanizmasından geçirilerek erozyona uğramasına engel olunmalıdır. Hazine konusunda denetim mekanizmasını oluşturan birimler şunlardır: Başta sultan, vezirler, müftü, sarraf, tahsildâr, defterdâr, kâtipler, zâbitler ve ismi geçmeyen diğer görevliler.⁴⁴

Kâtip Çelebi'ye göre bu dönemde bir diğer ekonomik sorun toplumun tüketim alışkanlığından kaynaklanmaktadır. Gelir durumu orta halli halk tabakasında görenek belasıyla yayılan lüks tüketim harcamaları, dolaylı da olsa iktisadi ihtilalin nedenlerinden biridir. Bu konuda müellif şöyle demektedir: "... Hey'et-i ictimaiyyede zinet zuhur edub ayan ve erkan tevsi-i daire-i şan ve unvan etmeğe başlayub gittikce evasıt-ı nas dahi... ve libasda müluke müşareket ve müşabehet mertebesine varmağla infirâd ve ictimain masrafu artub gittikce tezayüd bulmadan hali olmaz."⁴⁵

Sonuçta devlet-i aliyede umumen meydana gelen ekonomik meselelerin temelinde îrâd-masraf muvazenesizliği yatmaktadır. Devlet için çaresi bulunmaz bir hal alan bu sorunun hallinde izlenecek yol şu olmalıdır: "... Hâla masraf îrâddan bin altı yüz yük akça ziyadedir. Pes masraf gittikce tezayüd üzre olunduğu sabit oldu. Bundan sonra tekasür-ü îrâd ve taklil-i mesarif haddii itidale varub bir karar durmak emr-i usrdur. Belki tecrübe ile haddi

⁴³ Kâtip Çelebi, s.10

⁴⁴ Kâtip Çelebi, ss.15-17

⁴⁵ Kâtip Çelebi, s.17

imkanda olmadığı ehline malum olmuştur. Nihayetü'l-emr iktiza hasebiyle taklil ve tenzilde bir ... lazımdır. Bir karar olmazsa da tadil-i mizac için ... teneffüse tedarik oluna."⁴⁶ Yani mevcut devlet giderleri gelirlerden oldukça fazla ve zaman geçtikçe bu fazlalık artmaktadır.

Müellif malî sıkıntılarının üstesinden gelinebilecek formülü şu cümlelerde ortaya koymaktadır: "... Hazinenin killeti ve askerinin mesarifin kesreti ve reâyânın zafı ğavailini mümkün olduğu mertebe def'in ilacı bu dur ki reâyadan hazine tahsiline mecal yoktur. Bir yıllık îrâdı Padişah-ı alem penah hazretleri sellemehullah ne tarik ile olur ise tedarik ve tedahülü def edub atıye malından tedric ile eda şartıyla bir mutemedi aliye kuluna teslim ve deruhte eyleye. Hazineye bir yıllık îrâd bulunmak azim kuvvet-i kalbdır. Her kar sermaye olur. Bادهu askerinin kesret-i ğailesi sabikan zikr olduğu üzere imsakda hüsn-ü tedbir ile def olunur. Mesala saye müteallik hazineye nef'i olan verguleri askerinin işün bitütür. Ve az zamanda mevacibe killeti götürür. Ve mesarifin kesreti def ine ilac emanetlerde olan israfat bir mikdar tahfif olunduktan sonra her birinde rükn-ü hazine olan birkaç aklamda ehl-i vukuf ve dindar ve perhiskar adamlar istihdam olunmaktadır. Bununla bir iki senede kesret-i mesarif ğailesi ber taraf olur. Reâyânın za f-ı ilacı budur ki üzerlerinden bazı tekalif birer mikdar tahfif olunduktan sonra mansıplardan akça alınmayub mücerreb ve mustekim adamların mansıplardan ... ettürüb zulm edenin hakkından gelinmekle bir iki senede reâyaya kuvvet bulub memleket-i mahrusa kema yenbağı mamur olur."⁴⁷

Müellif açıklamasında devamla: Bundan sonra îrâdın arttırılması, giderlerin ise azaltılması yoluyla gelir-gider dengesinin sağlanması emr-i usurdur yani pek kolay değildir. Reâyadan alınacak vergilerle dengenin sağlanması mümkün değildir. Hazine için bir yıllık îrâd padişah tarafından herhangi bir yolla tedarik edilmeli ve masrafların birikmesi önlenmelidir. Tedarik edilen bu meblağ gelecek kazançlardan ödenmek üzere bir görevliye teslim edilmeli. Hazineye hazırda bir yıllık gelirin bulunması hazineyi güçlendirecektir. Asker sayısının çokluğu meselesi iyi bir idare ile ortadan kaldırılabılır. Hazineye önemli katkısı olan bir kısım vergiler askere tahsis edilmek suretiyle mesele halledilmiş olur. Devlet dairelerinde israfın önüne geçilerek, önemli gelir

⁴⁶ Kâtip Çelebi, s.18

⁴⁷ Kâtip Çelebi, ss.20-21

dairelerinde işinin ehli, dindar, savurganlıktan kaçan ve iktisadî gözetken yöneticiler istihdam edilmelidir. Reâyadan tahsil edilen bir kısım tek"alif hafifletilmelidir.⁴⁸

V. SONUÇ

Özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı devlet ve toplum yapısında klasik düzenden kopma niteliğindeki değişim ve dönüşümler çağın entelektüellerinin dikkatini çekmiş, sistemin çözülmesiyle birlikte ortaya çıkan problemlerle ilgili önemli raporlar hazırlanarak dönemin yöneticilerince tatbik sahasına konmuştur. Klasik sistemde yaşanan değişim ve dönüşüm karşısında reformcu aydınlarca bu durum "nizam-ı âleme ihtilâl ve reâyâ ve berayâyâ infiâl" ifadesiyle sembolize edilmiştir. Yaşanan olumsuz idari, malî ve sosyal problemler ıslahat-nâme müelliflerince genellikle "daire-i adliye" ve "erkan-ı erbaa" ilkeleri çerçevesinde izah edilmeye çalışılmıştır.

Kâtip Çelebi 16. yüzyılın ilk yarısında batı menşeli terakki anlayışının Osmanlı Devleti'nde yaygınlık kazanmasına ön ayak olmuş devrin önemli düşünürlerindedir. Kâtip Çelebi ilmiye sınıfının dışında Osmanlı bürokrasisinde yetişerek ve dini ilimlerin yanı sıra dönemin modern batı kaynaklı ilimlerinde de yetkin olması O'nu skolastik özelliklerin dışında ve çağdaşlarından farklı kılan en önemli niteliklerdir.

Kâtip Çelebi'nin Osmanlı devlet ve toplum düzeniyle ilgili diğer çalışmaları içerisinde Düstûrü'l Amel Li-İslâhi'l-Halel Risâlesi, devletin iktisadi ve malî problemlerini ve bu problemlerin çözüm yollarını gösteren bir eserdir. Kâtip Çelebi'nin eserinde İbni Haldun'dan büyük ölçüde etkilendiği görülmektedir. İbni Haldun'un tarih, felsefe ve sosyoloji konularındaki görüşleri eserde büyük ölçüde temel alınmış ve devlet felsefesine dair düşüncelerini bir araya getirmiştir.

Düstûrü'l Amel Li-İslâhi'l-Halel Risâlesi'nde Osmanlı devlet ve toplum düzeninde top yekûn bir bozulmadan çok özellikle kamu malîyesi ve buna bağlı diğer kurumlarda görülen güncel problemler ve bu problemlerin tedavisi esas alınmıştır. Kâtip Çelebi Osmanlı sisteminde yaşanan gelişmeleri Allah'ın bu dünyadaki kanunlarının tabii bir sonucu ve insanoğlunun doğasından kaynaklandığını belirtmiştir. O'na göre devletin en

⁴⁸ Kâtip Çelebi, ss.20-21

öncelikle problemi gelir-gider dengesizliğidir. Çünkü toplumda özellikle reâya kesiminde görülen hoşnutsuzluğun asıl nedeni bütçe açıklarından kaynaklanmaktadır. Aslında reâya hazine için bir kurtuluş kapısıdır. Reâyanın ekonomik olarak ezilmesi ve vergisini veremez duruma gelmesi aynı zamanda devletin malî bunalıma düşmesiyle ayna anlama gelmektedir.

Kâtip Çelebi'ye göre başta halkın yüksek vergilerle yıpratılması, devlet yönetiminin işinin ehli olanlara tevdi edilmemesi, makam ve mevkilerin usulsüz dağıtılması ve rüşvet olayının yaygınlık kazanmaya başlaması, yüksek gelire sahip yöneticilerin lüks tüketime yönelerek israfın artması gibi olumsuz gelişmeler devletin iyi yönetilmemesinden kaynaklanmaktadır. Hazinesinin açık vermesi ile ortaya çıkan malî bunalımların ortaya çıkmasında yukarıda sözü edilen problemler büyük ölçüde etkili olmuştur.

Kâtip Çelebi'ye göre ortaya çıkan problemlere çözüm olarak öncelikle toplumun vekili konumundaki yönetici sınıfının israfının önüne geçilmeli, asker sayısı azaltılmalı, hazine işi uzmanlarınca idare edilmeli ve hazine açıkları reâyanın gücünü üzerinde konulan vergilerle tahsil edilmemelidir. Ayrıca padişah devletin bir yıllık kazancı kadar bir meblağı herhangi bir surette temin ederek hazinenin borçları bu parayla kapatılmalıdır. Tedarik edilen bu meblağ zamana yayılarak ödenmelidir. Sıralanan bu tedbirlerin hayata geçirilmesiyle birlikte gider kalemlerinde zamanla azalma olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – Celali İsyanları*, Ankara, 1995, s.16
- BARKAN, Ömer Lütfi, *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilat ve Müesseseleri'nin Şer'iliği Meselesi*, Hukuk Fakültesi Mecmuası, (1945) XI/3-4, 203-224
- BERKES, Niyazi, *Ekonomik Tarih ve Teori İlişkileri Açısından Türkiye'de Ekonomik Düşününün Evrimi*, Türkiye'de Okutulan İktisat Üzerine, Der: Fikret Görün, Ankara, 1972
- BURSALI MEHMED TAHİR, *Osmanlı Müellifleri, 1299-1915*, Cilt:3, Meral Yayınları, İstanbul, 1975
- GÖKBİLGİN, Tayyip, *Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri*, Belleten, Cilt: XXXI, No:121, 1967

- GÖKYAY, Osman Şaik, *Düsturu'l-Amel*, İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul, 1994
- GÖKYAY, Osman Şaik, *Kâtip Çelebi'den Seçmeler I Katip Çelebi*, MEB Yayınları:1187, İstanbul, 1997
- KÂTİP ÇELEBİ, *Düsturu'l-amel li-ıslahi'l-halel*, Tasvir Matbaası, İstanbul, 1280
- KÂTİP ÇELEBİ, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt:4, Ağaç Yayıncılık, İstanbul, 1993, ss.219-223
- LEVEND, A. Sırrı, *Siyaset-nâmeler*, Belleten, 1962, ss.167-193
- MARDİN, Şerif, *Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1839-1918)*, Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt: 2, İletişim Yayınları, Ankara, 1985
- ÖZ, Mehmet, *Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler*, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt:12, Sayı:1, ss.27-33
- ÖZ, Mehmet, *Osmanlı'da 'Çözülme' ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1997
- ÖZVAR, Erol, *Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü*, Divan İlmî Araştırmalar, Bilim ve Sanat Vakfı Yayını; 1992/2, Sayı:7, Ayır Basım, ss.135-151
- SAYAR, A. Güner, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yayınları, I. Basım, İstanbul, 1986
- ŞENER, Abdüllatif, *Osmanlı Mali Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994
- UĞUR, Ahmet, *Osmanlı Siyaset-nameleri*, Kültür ve Sanat Yayınları, Kayseri,1992
- YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar: Kitab-ı Müstetab, Kitabı Mesalihi'l-Müslimin ve Menafii'l-Mü'minin, Hizü'l-Müluk*, TTK Yayınları III. Dizi-Sa.13, Ankara, 1988